

GÖRÜNÜR DİNDARLIĞA KARŞI TAKVÂ

İmdat Demir — Filozof Kirpi

ÖZET

Bu yazı, takvâ kavramını daraltılmış "Allah korkusu" anlamından çıkararak vicdan, kul hakkı, adalet, haysiyet ve sonuç sorumluluğu üzerinden yeniden düşünür. Takvâ yalnızca bireyin iç dünyasında taşıdığı ürperti değil, insanın başkasına zarar verme ihtimaline karşı geliştirdiği ahlâkî uyanıklıktır. Sakal, başörtüsü, tesbih, cübbe, dinî kelimeler ve görünür ibadet biçimleri sahici takvânın yerine geçtiğinde, dindarlık iç muhasebe olmaktan çıkar, toplumsal bir vitrine dönüşür. Yazı, görünür dindarlığın insanı otomatik olarak ahlâklı yapmadığını, asıl ölçünün zayıf karşısındaki davranış, kamu malına yaklaşım, kul hakkı hassasiyeti ve haksızlık karşısında susmayan vicdan olduğunu savunur. Takvâ, sadece haramdan sakınmak değil, zulüm yapılırken sessiz kalmaktan da sakınmaktır. Siyasal alanda ise takvâ, iktidarın günahlarını örten kutsal bir perdeye dönüştüğünde çürür; kamu hakkı, liyâkat, adalet, yoksulluk, çocukların geleceği ve tabiatın emaneti ihmal edildiğinde dinî semboller ahlâkî boşluğu kapatamaz. Heterobilim Okulu bağlamında takvâ, niyet güzellemesiyle değil, sonuç muhasebesiyle anlaşılır: yapılan iş kime ne yaptı, kimin hakkını eksiltti, kimin hayatını daralttı? Böylece takvâ, korkudan sorumluluğa, sorumluluktan haysiyete, haysiyetten toplumsal adalete uzanan diri bir vicdan bilgisi hâline gelir.

SUMMARY

This text rethinks the concept of taqwâ beyond its narrowed meaning as "fear of God" and places it within the fields of conscience, human rights, justice, dignity, and responsibility for consequences. Taqwâ is not merely an inner tremor carried by the individual, but an ethical vigilance against the possibility of harming others. When beard, headscarf, prayer beads, robes, religious vocabulary, and visible forms of worship replace genuine taqwâ, religiosity ceases to be inner self-accounting and turns into a public display. The text argues that visible piety does not automatically make a person moral; the real measure lies in one's treatment of the weak, sensitivity to public property, concern for human rights, and a conscience that refuses to remain silent before injustice. Taqwâ is not only avoiding what is forbidden; it is also avoiding silence when oppression is taking place. In the political sphere, taqwâ decays when it becomes a sacred curtain covering the sins of power. Religious symbols cannot cover moral emptiness when public rights, merit, justice, poverty, children's future, and nature as a trust are neglected. Within the framework of the Heterobilim Okulu, taqwâ is understood not through beautified intentions but through accountability for consequences: what did this action do to others, whose rights did it diminish, whose life did it narrow? Thus, taqwâ becomes a living knowledge of conscience, moving from fear to responsibility, from responsibility to dignity, and from dignity to social justice.

TAKVÂNIN KELİME KÖKÜ VE İLK YARILMASI: KORKU MU, KORUNMA MI, BİLİNÇ Mİ?

Takvâ kelimesi Türkçeye çoğu zaman yorgun, eksik, neredeyse yaralı bir tercümeyle girdi: "Allah korkusu." Bu tercüme yanlış değildir belki, fakat tek başına bırakıldığında kelimenin damarlarını keser, ciğerini söndürür, onu insanın iç dünyasında çalışan büyük bir ahlâkî alarm olmaktan çıkarıp basit bir ürpertiye indirir. Korku vardır elbette; insan kötülükten korkar, haksızlık yapmaktan korkar, kul hakkına girmekten korkar, kendi nefsinin karanlık kuyusuna düşmekten korkar. Fakat takvâ yalnızca korku değildir. Korku tek başına insanı bazen küçültür, bazen saklar, bazen ikiyüzlü yapar. Takvâ ise insanı saklamaz, aksine insanı kendi içine doğru yürütür. Korku insanın dizini titretebilir; takvâ insanın elini, dilini, bakışını, iştahını, iktidar arzusunu, mal sevgisini, öfkesini, kibirli cümlesini, hatta masum görünen suskunluğunu denetler. Burada mesele, gökten gelecek cezadan ürken bir beden değil, yeryüzünde başkasına zarar verme ihtimalini taşıyan bir insanın uyanık kalmasıdır. Takvâ, insanın kendi varlığına karşı geliştirdiği en derin dikkat biçimidir.

Arapça köküne dönüldüğünde takvânın "vikâye" ile, yani korunma, sakınma, muhafaza etme anlam alanıyla ilişkisi görülür. Bu kök, kelimenin içindeki asıl gerilimi açar. Takvâ, yalnızca bir şeyden korkmak değil, kendini bir şeyden korumaktır. Peki insan neden korunur? Sadece cehennemden mi? Sadece günah listesinden mi? Sadece haram denilen sınırdan mı? Hayır. İnsan bazen kendi başarısından korunur, çünkü başarı kibir doğurabilir. İnsan bazen kendi bilgisinden korunur, çünkü bilgi ahlâkla yıkanmazsa tahakküm aracına dönüşür. İnsan bazen kendi dindarlığından korunur, çünkü dindarlık görünür hâle geldiğinde insana gizli bir üstünlük zehri verebilir. İnsan bazen kendi mağduriyetinden bile korunmalıdır, çünkü mağduriyet, sorgulanmadan kutsallaştırıldığında yeni zalimlerin çocuk odası olabilir. Takvâ bu yüzden yalnızca günaha karşı bir kalkan değil, insanın kendi içindeki bozulma imkânına karşı geliştirdiği canlı bir muhasebedir. Kötülük her zaman dışarıdan gelmez; kimi zaman insanın cümlesine sızar, kimi zaman duasına, kimi zaman yardımına, kimi zaman "ben doğuyum" diyen o tehlikeli iç sesine.

Takvânın "Allah korkusu" diye çevrilmesi, özellikle halk dindarlığında anlaşılır bir kolaylık sağlamıştır. Fakat kolaylıkların da bir ahlâkî bedeli vardır. Çünkü bu çeviri zamanla Allah ile insan arasındaki ilişkiyi yalnızca korku eksenine sıkıştırmış, rahmet, sorumluluk, emanet, haysiyet, adalet ve iç temizlik boyutlarını gölgede bırakmıştır. Çocuklara takvâ anlatılırken çoğu zaman sevgiyle titreyen bir vicdan değil, yanlış yaparsa yakalanacak bir suçlu psikolojisi verilmiştir. Böylece dindarlığın ilk dersi ahlâkî incelik değil, cezadan kaçınma terbiyesi olmuştur. Cezadan kaçınan insan her zaman iyi insan değildir; bazen sadece yakalanmak istemeyen insandır. Takvâ ise yakalanmama kurnazlığıyla asla aynı şey değildir. Takvâ, kimse görmezken bile insanın kendi içindeki mahkemeden kaçamamasıdır. Kapı kapalıyken, kamera yokken, şahit bulunmazken, makam seni korurken, kalabalık seni alkışlarken, cemaat sana "bizdensin" derken bile içinden bir sesin "dur, burada birinin hakkı eksiliyor" diyebilmesidir.

Bu yüzden takvânın ilk yarılması burada başlar: Takvâ korku mudur, korunma mıdır, bilinç midir? Aslında bunların her biri kelimenin bir yüzünü taşır, fakat hiçbiri tek başına kelimeyi taşıyamaz. Korku, takvânın ham maddesi olabilir; fakat işlenmemiş korku insanı olgunlaştırılmaz. Korunma, takvânın davranış boyutudur; fakat neye karşı korunduğunu bilmeyen insan sadece kabuğunu kalınlaştırır. Bilinç ise takvânın uyanık tarafıdır; fakat bilinç eyleme dönüşmezse güzel cümlelerin mezarlığında çürür. Takvâ, korkunun vicdanla terbiye edilmiş, korunmanın adaletle yön bulmuş, bilincin sorumlulukla ete kemiğe bürünmüş hâlidir. Korku tek başına karanlık bir odadır. Takvâ o odada yakılan küçük kandildir. Işığı fazla büyük değildir belki, fakat insanın kendi yüzünü görmesine yeter. Zaten insan kendi yüzünü gerçekten gördüğünde, başkasına zulmetmesi biraz zorlaşır.

Modern dindarlıkta takvâ çoğu zaman kişisel ahlâk alanına hapsedildi. İnsan ne yedi, ne içti, nereye baktı, nasıl giyindi, hangi ibadeti yaptı, hangi kelimeyi söyledi; bunlar önemlidir elbette, fakat takvâ yalnızca bu dar deftere yazıldığında eksilir. Çünkü insan sadece bedeniyle günah işlemez; imzasıyla da işler, susarak da işler,

oy vererek de işler, ihaleye fesat karıştırarak da işler, hakkaniyetsiz bir karara mühür basarak da işler, bir çocuğun geleceğini görmezden gelerek de işler, kamu malını kendi babasının çiftliği gibi kullanarak da işler. Takvâyı yalnızca bireysel günah rejimine sıkıştırılan anlayış, toplumsal kötülüklerin önünü açar. Çünkü kişi namazında titiz, lokmasında seçici, görüntüsünde mütedeyyin olabilir; fakat iş kamu hakkına, adalete, liyâkate, zayıfın hukukuna gelince taş kesilebilir. Böyle bir durumda takvâ bedende kalır, dünyaya değmez. Dünyaya değmeyen takvâ ise süslü bir iç disiplin olmaktan öteye geçemez. Vicdanın eldiven takmış hâli gibi durur; temiz görünür, ama yaraya dokunmaz.

Burada kavramın en can alıcı tarafına yaklaşıyoruz: Takvâ, insanın sadece kendi kurtuluşunu düşünmesi değildir. Hatta sadece kendi kurtuluşunu düşünen bir takvâ anlayışı, derinlerde bencil bir dindarlık üretir. "Ben yanmayayım, ben kirlenmeyeyim, ben günaha girmeyeyim" diye başlayan cümle, başkasının acısına değmediği sürece eksik kalır. Takvâ, insanın kendi ruhunu koruması kadar, başkasının hakkını da korumasıdır. Yetimin hakkını korumayan, işçinin emeğini korumayan, kadının haysiyetini korumayan, çocuğun güvenliğini korumayan, tabiatın nefesini korumayan, yaşlı insanın onurunu korumayan, komşunun mahremiyetini korumayan bir takvâ, sadece içe dönük bir hassasiyet gibi kalır. Oysa takvâ kelimesinin "koruma" damarı, insanın yalnız kendini değil, kendisine emanet edilmiş dünyayı da korumasını ister. Bir ağacın dibinde bile takvâ vardır; çünkü insan orada kendi keyfiyle hayatın hakkı arasında karar verir. Bir imza masasında da takvâ vardır; çünkü insan orada kendi çıkarıyla kamunun hakkı arasında sıkışır. Bir çocuğun gözünde de takvâ vardır; çünkü çocuk insanın yalanını en çıplak hâliyle yakalar.

Takvânın tarih içinde uğradığı en büyük felâketlerden biri, onun ahlâkî uyanıklık olmaktan çıkarılıp kimlik işareti haline getirilmesidir. Bir insan artık "muttaki" görünmeye başladığında, kavram tehlikeli bir sahneye taşınır. Çünkü görünür takvâ, alkışla beslendiği anda içini kaybetmeye başlar. İnsanlar birbirine "ne kadar takvâ sahibi" dedikçe, bazen o kişi de kendi hakkında aynı kanaate varır. İşte felâket burada başlar. Takvâ sahibi olduğunu düşünen insan, takvânın dışına ilk adımı atmış olabilir. Çünkü takvâ kendinden emin olma hâli değil, kendinden kuşku duyma edebidir. "Ben oldum" diyen bir ruh, takvânın nemli toprağından çıkıp kibrin betonuna basmıştır. Sahici takvâ, insanın kendi iyiliğinden bile ürkmesidir. Çünkü insan iyiliğini severse onu göstermeye çevirebilir. Yardımını severse yoksulu dekor yapabilir. Dindarlığını severse Allah'ı kendi imajının fonuna asabilir. Bu çok ağır bir cümledir, fakat kavramın kemiğine dokunmadan otopsi yapılmaz.

Takvâ, insanın kendi içinde kurduğu sessiz fren sistemidir. Bu fren sistemi yalnızca haram karşısında çalışmaz; övgü karşısında da çalışır, güç karşısında da çalışır, öfke karşısında da çalışır, kalabalık karşısında da çalışır. İnsan bazen haklıyken bile zulmedebilir. Haklılık duygusu, kontrol edilmezse insanın eline taş verir. Takvâ o taşı yere bıraktıran şeydir. İnsan bazen mazlumken bile zalimleşebilir. Acı, ahlâkla yoğrulmazsa intikamın mayasına dönüşür. Takvâ o mayayı bozan iç serinliktir. İnsan bazen doğruyu söylerken bile kibir saçabilir. Doğru, merhametten ayrıldığında bıçağı döner. Takvâ o bıçağın sapına sarılan çıplak eldir; kanar ama kesmeyi durdurur. Burada artık takvâ, kuru bir dinî terim olmaktan çıkar, insanın varoluşunun en ince ayarına dönüşür.

Heterobilim Okulu açısından bakıldığında takvâ, niyetin kutsal ilân edilmesiyle açıklanamaz. Çünkü niyet, insanın kendine anlattığı hikâyedir; sonuç ise dünyanın ödediği bedeldir. Bir insan "ben iyi niyetliydim" diyerek bir topluluğun hakkını çiğnemişse, orada takvâ yoktur. Bir yönetici "ben hizmet ediyorum" diyerek kamu kaynaklarını yandaşlık ağına dağıtıyorsa, orada takvâ yoktur. Bir akademisyen "ben ilim yapıyorum" diyerek öğrencinin emeğini sömürüyorsa, orada takvâ yoktur. Bir dindar "ben Allah için konuşuyorum" diyerek başkasının haysiyetini eziyorsa, orada takvâ yoktur. Takvâ, niyetin vitrininde değil, sonucun enkazında ölçülür. İnsan yaptığı işin kimde yara açtığını, kimin sofrasını küçülttüğünü, kimin sesini kıştırdığını, kimin geleceğini daralttığını sormuyorsa, takvâ kelimesini ağzında taşısa bile kalbinde taşıyor demektir. Heterobilim Okulu burada sert bir yerden konuşur: Bilgi ne ürettiğine göre, eylem kime bedel ödettiğine göre, dindarlık kimin hakkını koruduğuna göre tartılır.

Takvânın bilinç boyutu, insanın kendine karşı dürüst olmasını gerektirir. Bu dürüstlük kolay değildir. İnsan kendi nefsinin avukatıdır; kendini savunmakta pek mahirdir. Kötülüğüne gerekçe bulur, hırsını hizmet diye adlandırır, korkaklığını hikmet diye satar, suskunluğunu sabır diye paketler, çıkarını maslahat diye takdim eder. İşte takvâ, bu iç avukatın karşısına dikilen savcıdır. İnsanın kendi yalanını kendi ağzında yakalamasıdır. "Ben bunu gerçekten adalet için mi yapıyorum, yoksa kendi yerimi sağlamlaştırmak için mi?" sorusunu sorabilmektir. "Benim öfkem hakikatin öfkesi mi, yoksa incinmiş egomun gürültüsü mü?" diye durabilmektir. "Ben burada Allah'ın rızasını mı arıyorum, yoksa insanların bana iyi insan demesini mi?" diye içini yoklayabilmektir. Takvâ, bu bakımdan dindarlığın süsü değil, dindarlığın iç denetimidir. Denetimsiz dindarlık, denetimsiz iktidar kadar tehlikelidir.

Günümüz insanı takvâyı çoğu zaman eski bir kelime sanıyor. Sanki sadece cami avlusunda, ilmihal sayfasında, vaaz kürsüsünde kalmış gibi. Oysa takvâ bugün belki daha yakıcı bir ihtiyaçtır. Çünkü insanın elindeki araçlar büyüdü, zarar verme kapasitesi genişledi, yalan hızlandı, görüntü hakikatin önüne geçti, dindarlık bile reklam diline bulaştı. Eskiden insan bir kişiye haksızlık ederdi, şimdi bir imzayla binlerce insanın hakkını ezebiliyor. Eskiden yalan mahallede dolaşırdı, şimdi ekranlardan, algoritmalarından, kampanyalardan, resmî açıklamalardan dünyaya yayılıyor. Böyle bir çağda takvâ, küçük bir kişisel erdem değil, büyük bir toplumsal zorunluluktur. Çünkü frenleri patlamış bir dünyada insanın iç freni yoksa, hukuk da yetmez, kurum da yetmez, slogan da yetmez. Kanun bazen geç kalır; vicdan geç kalmamalıdır. Takvâ, işte bu geç kalmama hâlidir.

Fakat takvâyı yeniden düşünmek için onu korku pedagojisinin elinden almak gerekir. Çocuğa sadece "Allah yakar" diye öğretilen din, çocuğun ruhunda sevgiyle değil, kaygıyla büyür. Böyle bir çocuk büyüdüğünde ya dinden kaçır ya da dini başkasını korkutmak için kullanır. Oysa takvâ çocuğa şöyle anlatılabilir: Bir karıncayı incitmemek için ayağını yavaş basmak, arkadaşının kalbini kırmamak için dilini tutmak, bulduğun şeyi sahibine vermek, güçlü olduğunda haksızlık yapmamak, kimse görmezken doğru kalmak. Çocuk takvâyı önce korku olarak değil, incitmemek olarak öğrenmelidir. Çünkü incitmemeyi öğrenen çocuk zaten günahın soğuk yüzünü zamanla anlar. Heterobilim Okulu'nun eğitim damarında burada ince bir çizgi vardır: Çocuk başını indirmesin, sorusunu kaldırsın. Takvâ da başı eğik, korkutulmuş, içi büzülmüş bir çocuk üretmemelidir; aksine sorumluluk duyan, hakkı gözetken, başkasının varlığını emanet bilen bir insan yetiştirmelidir.

Takvânın korunma anlamı, tabiatla ilişkide de kendini gösterir. İnsan yalnız insana karşı değil, toprağa, suya, hayvana, ağaca, göğe karşı da sorumludur. Bir nehri kirletip sonra abdest almak, çağımızın en acı takvâ karikatürlerinden biridir. Ormanı kesip mescit yapmak, kamu malını yağmalayıp hayır dağıtmak, işçinin hakkını kısıp iftar sofrası kurmak, kadının sesini bastırıp aile nutku çekmek; bütün bunlar takvânın bedenden çıkıp dünyaya değmediğinde nasıl sahtelediğini gösterir. Takvâ, lokmanın helâl olup olmadığını sorarken o lokmanın hangi sistemden geldiğini de sormalıdır. Sadece tabağa bakmak yetmez; tarlaya, emeğe, pazara, ücrete, israfa, çöpe de bakmak gerekir. Çünkü modern kötülük çoğu zaman tek bir elde görünmez; zincire yayılır. Takvâ, bu zinciri takip eden ahlâkî dikkattir.

Bu kavramın asıl gücü, insanı rahat bırakmamasıdır. Takvâ rahat bir minder değildir, insanın altına konmuş küçük bir çakıl taşıdır. Oturdukça batmalıdır. İnsan "ben iyiyim" dediğinde batmalı, "ben haklıyım" dediğinde batmalı, "ben dindarım" dediğinde daha çok batmalı. Çünkü takvâ insanın kendini aklamasına değil, kendini yoklamasına yarar. Bu yoklama bittiği anda dindarlık donmaya başlar. Donmuş dindarlık ise merhamet üretmez; sadece kural üretir, kimlik üretir, sınır üretir, bazen de kibir üretir. O yüzden takvâ, canlı kalmak zorundadır. Her gün yeniden sorulmalıdır: Bugün kimin hakkına yaklaştım? Kimin sesini duymadım? Hangi cümlede kibirlendim? Hangi suskunlukla zulmün işini kolaylaştırdım? Hangi iyiliği göstermeye çevirdim? Hangi korkumu hikmet diye pazarladım? Bu soruları sormayan bir ruh, takvânın sadece kabuğunu taşır.

Takvâ kelimesinin otopsisinde ilk kesik buraya atılmalıdır: Kavram, korkuya mahkûm edilemeyecek kadar geniş, korunmaya indirgenemeyecek kadar derin, bilince sıkıştırılmayacak kadar eylemseldir. Takvâ, insanın Allah karşısında duyduğu ürpertinin kul hakkı karşısında davranışa dönüşmesidir. Eğer bu dönüşüm yoksa, ortada yalnızca içe kapanmış bir dindarlık vardır. Hatta bazen bu dindarlık, başkasının acısına körleşmiş bir kişisel kurtuluş projesidir. Oysa sahici takvâ, insanı yalnız kendi ahiretini düşünen dar bir varlık yapmaz; dünyayı emanet bilen bir sorumluluk varlığına dönüştürür. Bir çocuğun defterinde, bir işçinin ücretinde, bir kadının haysiyetinde, bir ağacın gölgesinde, bir mahkeme dosyasında, bir belediye ihalesinde, bir öğretmenin sesinde, bir yoksulun sofrasında kendini sınar. Takvâ, göğe bakarken yeri unutmamaktır. Daha da sert söyleyelim: Yerdeki hakkı çiğneyip gökteki rahmeti beklemek, takvâ değil, kutsal kurnazlıktır.

Filozof Kirpi: "Takvâ, insanın Allah'tan korktuğunu söylemesi değil, kulun hakkı önünde elinin titremesidir."

TAKVÂNIN BEDEN POLİTİKASI: SAKAL, BAŞÖRTÜSÜ, TESBİH VE GÖRÜNÜR DINDARLIĞIN SAHTE GÜVENCESİ

Takvâ, insanın içine yerleşmesi gereken bir uyanıklıkken, tarih içinde çoğu zaman insanın dışına asılan bir levhaya dönüştü. Sakal, başörtüsü, tesbih, cübbe, sarık, yüz ifadesi, yürüyüş biçimi, ses tonu, seçilmiş kelimeler, özel selamlaşmalar, hatta bakışın yere indiriliş tarzı bile zamanla takvânın toplumsal alâmetleri gibi okunmaya başlandı. Elbette bedenin dindarlıkla ilişkisi vardır; insan yalnız zihinden ibaret değildir, inanç bedene de dokunur, alışkanlıklara, giyime, yemeye, oturmaya, konuşmaya, susmaya, selam vermeye, kapıdan içeri girme biçimine kadar yayılır. Fakat tehlike burada başlar: Bedenin taşıdığı işaret, kalbin taşıdığı sorumluluğun yerine geçtiğinde takvâ artık ahlâkî bir derinlik olmaktan çıkar, görsel bir kimlik kartına dönüşür. İnsanlar birbirini dış görünüşten okumaya başladığında, vicdanın yerini vitrin alır. Vitrin temizdir, parlaktır, tertiplidir; ama vitrinin arkasındaki depoda ne çürüdüğünü çoğu zaman kimse görmez.

Görünür dindarlık her zaman sahte değildir. Bunu ucuz bir modern kibirle söylemek yanlış olur. Başörtüsü takvânın samimi bir ifadesi olabilir, sakal bir sünnet hassasiyetinin taşıyıcısı olabilir, tesbih insanın zikrini, ritmini, iç muhasebesini diri tutabilir. Bir insanın bedeniyle inancı arasında kurduğu bağa tepeden bakmak da başka bir kibir türüdür. Fakat mesele şu: Bir işaret, kendisini taşıyan ahlâkî yükten koparsa, artık işaret olmaktan çıkar, maske olur. Maske ise sadece yüzü örtmez, bazen vicdanı da örter. Dindarlığın görünür biçimleri, insanı daha merhametli, daha adil, daha ölçülü, daha haysiyetli, daha dikkatli yapmıyorsa, orada takvâ değil, sembolik güvenlik alanı oluşmuştur. Kişi kendi dış görünüşüne bakarak kendini temize çıkarır. "Ben zaten belli bir çizgideyim" der. "Benim tarafım belli, kimliğim belli, hassasiyetim belli." İşte bu belli olma hâli, insanın kendine karşı duyduğu kuşkuyu öldürür. Kuşkunun öldüğü yerde takvâ da nefes alamaz.

Takvânın beden politikası dediğimiz şey tam da burada devreye girer. Beden, toplumsal alanda yalnız biyolojik bir varlık değildir; okunur, yorumlanır, derecelendirilir, ödüllendirilir, dışlanır. Dindar toplumlarda beden daha da hızlı okunur. Kadının başörtüsü, erkeğin sakalı, gencin kıyafeti, yaşlının tesbihi, hocanın cübbesi, siyasetçinin cuma çıkışı, bürokratin dinî kelime hazinesi, iş insanının hayır fotoğrafı birer ahlâkî gösterge gibi dolaşıma girer. İnsanlar "bu bizden", "bu değil", "bu hassas", "bu gevşek", "bu takvâli", "bu seküler", "bu güvenilir" diye hızlı hükümler verir. Oysa ahlâkın en büyük belası, hızlı hükümlerdir. Çünkü kötülük de bazen aynı işaretleri taşır. Hırsız da tesbih çekebilir, zalim de cuma namazından çıkabilir, rüşvetçi de hayır sofrası kurabilir, iftiracı da dua cümleleri kullanabilir, kul hakkı yiyen de ağzından "Allah rızası"ni düşürmeyebilir. Dil kutsallaştıkça insan temizlenmez; bazen sadece kirliliğini daha iyi saklar.

Görünür dindarlığın en büyük tuzağı, insana ahlâkî peşin kredi sağlamasıdır. Bazı toplumlarda dindar görünümlü insan daha çabuk güvenilir bulunur. Sözleşmeye gerek yoktur, "bizden"dir. Denetime gerek yoktur, "Allah'tan korkar" denir. Hesaba gerek yoktur, "hacı adamdır" denir. Fakat tarih ve hayat defalarca göstermiştir ki, insanın dışarıdan aldığı kutsal güven, denetimsiz kaldığında çürümeyi büyütür. "Allah'tan korkar" diye denetlenmeyen kişi, bazen Allah korkusunu bile kendi çıkarına kalkan yapar. Çünkü insan denetlenmediğinde yalnız kurumsal olarak değil, ruhen de gevşer. Takvâ denetimi sevmez gibi görünür ama aslında sahici takvâ denetimden korkmaz. Hesap vermekten kaçan dindarlık, takvâ değil, ayrıcalık ister. "Bana güvenin, çünkü ben dindarım" cümlesi, ahlâkî bir delil değil, çoğu zaman toplumsal manipülasyondur. Güven, sembolden değil, davranışın sürekliliğinden doğar. Tesbih elde olabilir; fakat terazinin dili yamuksa o tesbih artık zikrin değil, çelişkinin boncuğudur.

Burada sakal, başörtüsü, tesbih gibi sembollerini suçlamak kolaycılığına düşmemek gerekir. Sorun sembollerde değil, sembollerin ahlâkî sorumluluğu ikame etmesindedir. Başörtüsü takvânın bir parçası olabilir; fakat başörtülü birinin emek sömürmesine engel değilse, başörtüsü kişiyi otomatik olarak muttaki yapmaz. Sakal bir sünnet hassasiyeti olabilir; fakat sakallı bir erkeğin evinde despot, iş yerinde zalim, sokakta kaba, siyasette yağmacı olmasına engel değilse, sakal yüzü süsler ama ruhu kurtarmaz. Tesbih insanın zikrini diri tutabilir; fakat o tesbihi çeken parmak kamu malına uzanıyorsa, taneler tek tek vicdanın aleyhine şahitlik eder. Çünkü takvâ bedende başlar belki, fakat bedende bitmez. Bedende biten takvâ, ahlâkın mezar taşıdır. Üzerinde güzel yazılar vardır, altında ölü bir hakikat yatar.

Görünür dindarlığın başka bir tehlikesi de toplumsal rekabet üretmesidir. İnsanlar dindarlık işaretleri üzerinden birbirini ölçmeye başladığında, ahlâk sessizce geri çekilir, yerini performans alır. Daha uzun sakal, daha kapalı kıyafet, daha sert ifade, daha fazla dinî kelime, daha görünür ibadet, daha yüksek sesli hassasiyet, daha keskin haram listesi. Böylece takvâ, iç muhasebe olmaktan çıkıp bir yarış sahasına dönüşür. Yarışın olduğu yerde seyirci vardır; seyircinin olduğu yerde gösteri vardır; gösterinin olduğu yerde riya tehlikesi pusuda bekler. İnsan bir süre sonra Allah'ın huzurunda değil, mahallenin bakışı altında yaşamaya başlar. Mahalle alkışlar, mahalle onaylar, mahalle dışlar, mahalle derecelendirir. O zaman takvâ iç ses olmaktan çıkar, dış baskıya dönüşür. Dış baskı insanı hizaya sokabilir; fakat her hizaya giren insan temizlenmiş olmaz. Bazıları sadece iyi rol yapmayı öğrenir. Rol uzadıkça yüz ile maske birbirine yapışır. Sonra insan kendisi bile hangisinin gerçek olduğunu ayırt edemez.

Riya, burada yalnız bireysel bir kusur değildir; toplumsal bir iklimdir. Eğer toplum dindar görünmeyi ödüllendiriyor, dindar olmanın ahlâkî bedelini ise sormuyorsa, riya kaçınılmaz olarak çoğalır. İnsanlar hangi davranışın itibar getirdiğini görür ve ona göre biçimlenir. Dindarlık bir sosyal sermayeye dönüştüğünde, takvâ pazarın malı olur. Kimin hangi cemaatten olduğu, hangi toplantıya katıldığı, hangi hocayı dinlediği, hangi sembolü taşıdığı, hangi kelimeleri kullandığı, hangi sofrada fotoğraf verdiği, hangi hayır işinde görüldüğü bir tür ahlâkî kredi notu gibi dolaşır. Oysa takvâ kalabalığın verdiği notla ölçülmez. Bazen en takvâlı davranış, kalabalığın alkışladığı yerde rahatsız olmaktır. Bazen takvâ, herkesin sustuğu sofrada "bu lokmada kimin hakkı var?" diye sormaktır. Bazen takvâ, kendi mahallesinin yanlısına karşı konuşmaktır. Takvâ, insanın ait olduğu çevrenin konforunu bozmadığı sürece eksik kalır.

Dindarlığın görünür işaretleri, iktidar ve sınıf ilişkileriyle birleştiğinde daha sert bir mesele ortaya çıkar. Yoksulun dindarlığı çoğu zaman sabırla, kanaatle, mahcubiyetle, boynu büküklükle tanımlanırken, zenginin dindarlığı hayırseverlik, himmet, vakıf, burs, iftar, bağış, cami yaptırma gibi görkemli göstergelerle parlatılır. Fakat takvâ burada kimin ne verdiğine değil, neyi nasıl kazandığına bakar. Çalışanın hakkını eksik verip sonra zekâtla fotoğraf çektiren bir zengin, takvâyı değil, muhasebe hilesini temsil eder. İşçinin sigortasını yatırmayıp umreye giden patron, ibadetle zulmü aynı valize koymuştur. Kamu ihalesinden haksız kazanç sağlayıp sonra kurban dağıtan kişi, Allah'a yaklaşmak için kestiği hayvanın gölgesinde kul hakkını saklayamaz. Takvânın beden politikası burada mal politikasıyla birleşir. Çünkü insanın eli nasıl para tuttuysa, duası da o paranın

kokusundan bağımsız değildir. Helâl yalnız boğazdan geçen lokmanın adı değildir; üretim zincirinin, emeğin, ücretin, verginin, kamusal adaletin de adıdır.

Kadın bedeni üzerinden kurulan takvâ siyaseti ise ayrıca ağır bir hesaplaşmayı gerektirir. Birçok toplumda takvâ en çok kadın bedeni üzerinden görünür kılınır, denetlenir, tartışılır, ölçülür. Kadının kıyafeti, sesi, yürüyüşü, kahkahası, çalışması, kamusal varlığı, mahremiyet sınırı sürekli ahlâkî kontrolün konusu olur. Erkeğin kibri, öfkesi, ekonomik hırsı, siyasal sadakati, ev içi şiddeti, kamusal kabalığı çoğu zaman aynı sertlikte denetlenmez. Böylece takvâ, adaletli bir vicdan olmaktan çıkar, cinsiyetçi bir disiplin aracına dönüşür. Kadının örtüsü üzerinden ahlâk dersi veren erkek, iş yerinde adaleti çiğniyorsa, evde eşinin haysiyetini eziyorsa, sokakta kadına bakışını terbiye etmiyorsa, onun takvâ vaazı sadece kalın sesli bir ikiyüzlülüktür. Kadın bedeni üzerinden kurulan ahlâk rejimi, erkeğin nefsinin görünmez kılıyorsa, orada takvâ değil, patriarkanın kutsallaştırılmış konforu vardır. Takvâ, önce insanın kendi gözünü, kendi dilini, kendi elini, kendi iktidar arzusunun hesabına çekmelidir. Başkasının bedenine bekçi olup kendi nefesine muhafız olamayan kişi, kavramın kapısından bile içeri girmemiştir.

Bu noktada başörtüsünü de, sakalı da, tesbihi de kendi sahici anlamına iade etmek gerekir. Başörtüsü, bir kadının kendi inancı, mahremiyet duygusu, Allah ile ilişkisi ve hayat tercihi içinde haysiyetli bir yere sahip olabilir. Fakat toplum onu kadının ahlâk belgesi hâline getirirse, hem kadına zulmeder hem takvâyı küçültür. Sakal, bir erkeğin peygamberî bir iz taşıma arzusu olabilir. Fakat erkek onu ahlâkî üstünlük nişanı gibi kullanırsa, sünneti yüzünde taşır, nefsinde boğar. Tesbih, zikrin ritmi olabilir. Fakat insan onu makam odasında güç aksesuarı gibi çevirirse, taneler zikirde çok tahakkümün sesi olur. Sembol ancak içindeki ahlâkî yük kadar değerlidir. Boş sembol, kutsalın kabuğudur. Kabuğu parlatmak kolaydır; içi diri tutmak zordur.

Takvânın sahici beden politikası, bedeni gösteri alanı yapmaz; bedeni sorumluluk alanı yapar. Göz nereye bakıyor, dil kimi yaralıyor, el neye uzanıyor, ayak nereye gidiyor, mide neyle doluyor, kulak kimin feryadını duymuyor, sırt kimin yüküne dönüyor? İşte bedenin takvâsi buradadır. Yalnız örtünmekte değil, incitmemekte; yalnız sakınmakta değil, korumakta; yalnız ibadet hareketlerinde değil, gündelik hayatın küçük temaslarında. Bir kapıcıya nasıl sesleniyorsun? Garsona nasıl davranıyorsun? Çocuğun sorusuna nasıl cevap veriyorsun? Eşinin yorgunluğunu görüyor musun? Yaşlı annenin sesindeki kırılmayı duyuyor musun? İşçiye ücretini zamanında veriyor musun? Trafikte güçlü araçla zayıfın hakkını eziyor musun? Sosyal medyada bir insanı kalabalığın önüne atarken elin titriyor mu? Takvâ, insanın secdede alınını yere koyması kadar, ayağa kalkınca yeryüzüne nasıl bastığıyla ilgilidir.

Görünür dindarlığın en tehlikeli biçimi, kendini eleştiriye kapatmasıdır. "Ben dindarım, o hâlde bana yöneltilen eleştiri dine yöneltilmiştir" diyen kişi, takvâyı kalkan değil, zırhlı araç yapmıştır. Bu zırhlı araçla toplumun üzerine çıkar, eleştiriye ezer, soruyu susturur, hesabı erteler. Oysa takvâ sahibi insan eleştiriden kaçmaz; çünkü kendi nefsinden zaten kuşkuludur. Eleştiri ona düşman gibi değil, bazen acı ama gerekli bir ayna gibi görünür. Takvâ, kendini mutlak haklı saymayan ruhun terbiyesidir. Bu yüzden Heterobilim Okulu'nun eleştiri merkezli kiraathane ahlâkî burada takvânın toplumsal karşılığıdır: Övgü değil, eleştiri insanı diri tutar. Alkışın çoğaldığı yerde nefsin göbeği büyür. Eleştirinin olduğu yerde ise insan biraz toparlanır, yüzünü yıkar, cümlesini yeniden tartar. Dindarlık eleştiriden kaçıyor, artık Allah'a değil, kendi imajına hizmet etmeye başlamıştır.

Siyaset sahnesinde takvâ görüntüsü daha da karmaşık bir hâl alır. Politik aktörler dinî sembollerini kullandığında, kitlelerin hafızasına, acılarına, inançlarına, aidiyetlerine dokunurlar. Cuma fotoğrafları, dua sahneleri, kutsal gün mesajları, cami açılışları, Kur'an tilavetleri, umre görüntüleri, iftar sofraları; bütün bunlar samimi de olabilir, araçsallaştırılmış da. Ölçü şudur: Bu semboller adaleti büyütüyor mu, yoksa iktidarın günahını mı örtüyor? Yoksulun hakkı korunuyor mu, yoksa yoksulluk sabır nutuklarıyla yönetiliyor mu? Kamu malı emanet mi biliniyor, yoksa ganimet gibi mi dağıtılıyor? Mahkeme bağımsız mı, yoksa kutsal

kelimelerle süslenmiş bir güç aparatına mı dönmüş? Takvâ siyaseti denetlemiyorsa, siyaset takvâyı kullanır. Kullanılan takvâ ise artık kavram değil, propaganda malzemesidir. Kutsalın propaganda malzemesine dönüşmesi, dindar toplumların en derin ahlâkî felâketlerinden biridir. Çünkü orada sadece politika kirlenmez, insanın dua dili de kirlenir.

Bütün bu tartışmanın sonunda şu görülür: Takvâ bedende görünebilir, fakat bedene mahkûm edilemez. Dış işaretler anlamlı olabilir, fakat iç muhasebenin yerine geçemez. Sakal, başörtüsü, tesbih, cübbe, sarık, kıyafet, kelime, jest, eda; bunların hiçbiri tek başına insanı muttaki yapmaz. Bunlar ancak adaletle, merhametle, kul hakkı hassasiyetiyle, hesap verme cesaretiyle, nefsin denetleme terbiyesiyle birleşirse anlam kazanır. Aksi hâlde takvâ, insanın üstüne giydiği temiz bir gömlek olur; gömlek temizdir ama el kirliyse, imza kirliyse, para kirliyse, dil kirliyse, kalp kibirle şişmişse o gömlek insanı kurtarmaz. Hatta bazen temiz gömlek kiri daha görünmez kılar. İşte en tehlikeli yer burasıdır: Kirliliğin kutsal sembollerle görünmez hâlde gelmesi.

Takvânın beden politikası, bizi şu sert soruyla baş başa bırakır: İnsan gerçekten Allah'a yaklaşmak mı istiyor, yoksa dindar görünerek insanlar üzerinde ahlâkî üstünlük mü kurmak istiyor? Bu soru kolay değildir, insanın içini acıtır. Çünkü herkes kendi sembolünü sever, herkes kendi hassasiyetini masum görmek ister. Fakat kavramın otopsi şefkatli bir makyaj masası değildir; neşter ister. Neşter şunu gösterir: Takvâ görünür oldukça risk altına girer, çünkü görünürlük alkış ister, alkış nefsi besler, nefis sembolü kendine mal eder, sonra sembol Allah'a değil benliğe hizmet etmeye başlar. Bu yüzden sahici takvâ biraz mahcup, biraz sessiz, biraz kendinden kuşkulu, biraz da dünyaya karşı sorumludur. Kendi takvâsını ilân etmez; başkasının hakkı söz konusu olduğunda kendini belli eder. Bir mazlumun yanında durduğunda, bir haksız kazancı reddettiğinde, bir iftiraya ortak olmadığına, bir kadının haysiyetini savunduğunda, bir çocuğun güvenliğini öncelendiğinde, bir işçinin ücretine dokunmadığında, bir kamu malını ganimet saymadığında, bir yanlış alkışlanırken susmadığında görünür olur. O görünürlük de gösteri değil, şahitliktir.

Filozof Kirpi: "Takvâ, insanın üstüne taktığı kutsal işaret değil, başkasının hakkına yaklaşınca içinde yanan kırmızı ışıktır."

TAKVÂNIN AHLÂKÎ ANATOMİSİ: HAKSIZLIK KARŞISINDA SUSMAYAN VİCDAN

Takvâyı yalnız insanın kendi nefesine karşı kurduğu küçük bir iç disiplin gibi düşünmek, kavramı dar bir odaya kapatmaktır. Elbette nefsin terbiyesi vardır; elbette insanın gözü, dili, midesi, eli, öfkesi, iştahı, gösteriş arzusu denetlenmelidir. Fakat takvâ burada durmaz. Durursa, yalnız kişisel arınma takıntısına dönüşür. İnsan kendini temiz tutmaya çalışırken dünyanın kirine alışabilir. Kendi sofrasındaki lokmaya dikkat ederken, o sofranın çevresinde aç kalanları görmeyebilir. Kendi ibadetini titizlikle yaparken, başkasının hakkı ezildiğinde "ben karışmayayım" diyebilir. İşte takvânın ahlâkî anatomisi burada açılır: Takvâ, yalnız kötülük yapmaktan sakınmak değildir; kötülük yapılırken sessiz kalmaktan da sakınmaktır. Çünkü suskunluk bazen nötr değildir, zulmün gölgesine serilmiş temiz bir minder gibidir. Üzerine oturursun, elini kirletmemiş gibi görürsün, fakat zalimin işini kolaylaştırırsın.

Haksızlık karşısında susmayan vicdan, takvânın en diri organıdır. Bu organ çalışmıyorsa, geriye ritüellerin düzgün işlediği ama ahlâkın kan dolaşımının bozulduğu bir beden kalır. İnsan abdest alır, namaz kılar, dua eder, haramdan sakındığını söyler; fakat yakınındaki bir haksızlık karşısında dili tutuluyorsa, orada takvâ değil, korkuyla karışmış bir konfor vardır. Konfor, insanı çoğu zaman günah kadar kirlendir. Çünkü günah bazen açıktır, insan onun günah olduğunu bilir; konfor ise kendini masum gösterir. "Ben ailemi düşünüyorum", "ben işimi kaybetmek istemiyorum", "ben ortalığı karıştırmayayım", "benim elimden ne gelir", "büyüklerin bir bildiği

vardır”, “şimdi zamanı değil”; bu cümleler bazen hikmet gibi dolaşır, ama içlerinde korkaklığın rutubeti vardır. Takvâ, tam burada insanın diline dokunur: Konuşman gereken yerde sustuysan, neyi korudun? Kendini mi, hakkı mı, makamını mı, vicdanını mı?

Takvânın ahlâkî anatomisinde kul hakkı merkezi bir damardır. Kul hakkı, dindar dilde çok konuşulur, fakat çoğu zaman en az ciddiye alınan kavramlardan biridir. İnsanlar küçük gündelik meselelerde kul hakkından ürperir; sıraya kaynak yapmak, komşunun malına zarar vermek, borcu geciktirmek gibi örneklerde dikkatli görünürler. Fakat iş büyüyüp kurumsal hâle geldiğinde, kul hakkı birden sislenir. Kamu ihalesi, belediye bütçesi, liyâkatsiz atama, sınav sorusu, yargı kararı, sendika hakkı, işçi ücreti, deprem denetimi, imar affı, okul kalitesi, hastane sırası; bunların hepsi kul hakkıdır. Üstelik tek bir kişinin değil, binlerce insanın hakkıdır. Bir insanın cüzdânından para çalmak hırsızlıksa, kamunun bütçesini yandaş ağlara dağıtmak daha büyük hırsızlıktır. Bir komşunun bahçesinden izinsiz meyve almak ayıpsa, çocukların geleceğinden çalmak daha büyük ayıptır. Takvâ burada küçük günah hassasiyetinin büyük zulüm körlüğüne dönüşmesine izin vermez. Eğer veriyorsa, o artık takvâ değildir; ahlâkî seçiciliktir.

Bu seçicilik dindar toplumların en acı zaaflarından biridir. İnsan bazı haramlara karşı çok hassas, bazı haksızlıklara karşı taş kadar sessiz olabilir. Meselâ içki içene kızır, ama rüşvet yiyene “işini biliyor” der. Kadının kıyafetini konuşur, fakat işçinin sigortasız çalıştırılmasını konuşmaz. Gençlerin davranışından endişelenir, fakat çocukların kötü okullara mahkûm edilmesine alışır. Faizi uzun uzun tartışır, fakat yoksulun borçla ezilmesini kader diye seyreder. Bu, takvâ değil, ahlâkın ideolojik terbiyesidir. Hangi günaha öfkeleneyeceğini, hangi zulme susacağını kendi mahallesinin konforuna göre seçen insan, Allah’ın ölçüsünü değil, kabilesinin ölçüsünü taşır. Takvâ, seçici hassasiyetin panzehiridir. İnsana şunu sorar: Seni rahatsız eden şey gerçekten haksızlık mı, yoksa sadece senin kimlik düzenini bozan görüntü mü?

9

Takvânın ahlâkî bedeni adaletle ayakta durur. Adalet yoksa takvâ da topallar. Çünkü adalet, takvânın dış dünyadaki iskeletidir. İnsan Allah’a karşı saygılı olduğunu söyleyip insanlara karşı ölçsüz davranamaz. Ölçsüzlük, takvânın içini kemirir. Evde eşine kaba davranan, iş yerinde çalışanını ezen, trafikte zayıf sıkıştırıran, kamu görevinde vatandaşı hor gören, öğrencisini aşağılayan, eleştiren kişiyi düşman sayan biri, ibadetlerinde ne kadar titiz olursa olsun takvânın ahlâkî gövdesini yaralamıştır. Burada mesele, insanın hiç hata yapmaması değildir. Hata insana aittir. Mesele, hataya karşı uyanık kalıp kalmamasıdır. Takvâ sahibi insan da kırabilir, yanılabılır, öfkelenebilir; fakat kırdığını fark ettiğinde yüzü kızarır. Haksızlık yaptığında savunma duvarı örmez, özür dilemenin haysiyetini bilir. Takvâ biraz da yüz kızarmasıdır. Yüzü hiç kızarmayan dindarlık, en tehlikeli dindarlıktır; çünkü kendini peşinen affetmiştir.

Emanet kavramı da takvânın içinde ağır bir taş gibi durur. İnsan sadece kendi malından, kendi bedeninden, kendi vaktinden sorumlu değildir; ona verilen her güç bir emanettir. Makam emanettir, bilgi emanettir, para emanettir, çocuk emanettir, tabiat emanettir, söz emanettir, oy emanettir, kamu görevi emanettir. Emaneti mülk sanan kişi takvâyı kaybetmeye başlar. Bir yönetici makamı kendi şahsî yükseliş basamağına çevirdiğinde, bir öğretmen öğrencinin zihnini kendi ideolojik gururuna kurban ettiğinde, bir baba çocuğunu kendi yarım kalmış hırslarının deposu yaptığında, bir akademisyen bilgiyi kibirli bir kapı bekçiliğine dönüştürdüğünde, bir din adamı Allah’ın sözünü kendi otoritesinin sopası gibi kullandığında emanet çiğnenir. Takvâ, emaneti taşırken insanın omzunu ağırlaştırır. Omzunda hiç ağırlık hissetmeyen kişi, muhtemelen emaneti ganimet sanıyordur.

Merhamet, takvânın yumuşak organı sanılır; oysa merhamet zayıf bir duygu değil, güçlü bir adalet sezgisidir. Merhamet yalnız acımak değildir; başkasının varlığını kendi konforuna kurban etmemektir. Takvâ merhametsiz olamaz. Çünkü merhametsiz takvâ, kuralların soğuk hapisanesine dönüşür. İnsan doğruyu savunuyorum derken insanı ezer, ahlâkı koruyorum derken haysiyeti yaralar, dini muhafaza ediyorum derken kalpleri kırar. Oysa takvânın amacı insanı ezmek değil, insanı kötülükten korumaktır. Merhamet

burada ölçünün ruhudur. Fakat merhamet, zulme karşı gevşeklik de değildir. Bir zalime merhamet adına sessiz kalmak, mazluma merhametsizliktir. Takvâ bu ayrımı bilir. Çocuğa merhamet eder, ama çocuğu ezen sisteme yumuşak davranmaz. Yoksula merhamet eder, ama yoksulluğu üreten yağma düzenine hoşgörü göstermez. Kadının haysiyetine merhamet eder, ama onu ezen kutsal kılıflı erkeklige sessiz kalmaz. Merhamet, takvânın kalbi ise adalet onun omurgasıdır. Kalp omurgasız kalırsa duyguya, omurga kalpsiz kalırsa zulme dönüşür.

Haksızlık karşısında susmamak, her zaman bağırarak anlamına gelmez. Bazen konuşmak sakın ama net bir cümledir. Bazen imza atmamak, bazen masadan kalkmak, bazen bir belgeyi saklamamak, bazen bir çocuğun yanında durmak, bazen iftiraya ortak olmamak, bazen "bilmiyorum" diyebilmek, bazen "bu doğru değil" demektir. Takvâ, kahramanlık gösterisi değildir; gündelik hayatın küçük eşiklerinde sınanır. İnsan büyük meydanlarda adalet nutku atabilir, fakat evinde adaletsiz olabilir. Sosyal medyada mazlumdan yana yazabilir, fakat çalışanın hakkını eksik verebilir. Siyasî zulme öfkelenebilir, fakat kendi küçük iktidar alanında tirana dönüşebilir. Bu yüzden takvâ, büyük sözlerin değil, küçük temasların ahlâkıdır. Kapıdaki görevliye nasıl baktığın, sofradaki son lokmayı nasıl paylaştığın, senden zayıf biri hata yaptığında nasıl davrandığın, senden güçlü biri yanlış yaptığında ne kadar eğildiğin, kavramın gerçek yerini gösterir.

Burada zayıf karşısındaki davranış belirleyici ölçüdür. İnsan güçlü karşısında nazik olabilir; çünkü çıkarı vardır. Üstüne karşı saygılı olabilir; çünkü korkusu vardır. Kendisine faydası olan kişiye merhametli görünebilir; çünkü beklentisi vardır. Fakat kendisine hiçbir şey kazandırmayacak, hatta yük getirecek zayıf biri karşısında nasıl davrandığı, insanın ahlâkî röntgenidir. Takvâ, garsona bağırmanın, temizlik işçisini görünmez saymayan, öğrenciyi ezmeyen, çocuğu susturmayan, yaşlıyı yük görmeyen, yoksulu öğütlerle boğmayan, engelliye acıma dekoruna çevirmeyen vicdandır. "Allah'tan korkuyorum" diyen bir insanın ilk sınavı, Allah'ın kullarına nasıl davrandığıdır. Göğe karşı edepli, yere karşı hoyrat bir dindarlık, kendi içinde parçalanmıştır. Takvâ bu parçalanmayı kabul etmez. Çünkü insanın secdedeki hâliyle sokaktaki hâli birbirinden tamamen kopmuşsa, ortada ibadet eden bir beden ama dağılmış bir ahlâk vardır.

Takvânın ahlâkî anatomisinde dil özel bir yere sahiptir. Dil, insanın en hızlı zulüm aracıdır. Bir sözle insanı kırarsın, bir ima ile itibarı zedellersin, bir dedikodu ile hayatını daraltırsın, bir iftira ile bütün emeğini yakarsın. Dindar dilin günahı daha da ağırdır; çünkü kutsal kelimelerle yaraladığında, yaraya Allah'ın adını bulaştırırsın. Bir insanı "fitneci", "imanı zayıf", "ahlâksız", "bizden değil", "sapmış", "hain" diye yaftalamak kolaydır. Bu kelimeler ağızdan çıktığında sadece tartışma yapılmaz, insanın toplumsal varlığı hedef alınır. Takvâ sahibi dil, her doğruyu söylemez mi? Söyler. Fakat doğruyu söylerken nefsinin ağzını kullanmamaya çalışır. Hakikati savunur ama insanı keyifle ezmez. Eleştirir ama linç etmez. Uyarır ama küçük düşürmez. Dili bıçak olabilir, fakat kasap hazzıyla kesmez. Çünkü takvâ, haklıyken bile insanın dilini terbiye eder.

Bir başka ağır sınav da mal karşısındadır. Mal, takvânın en sahici testlerinden biridir. İnsan parasını nasıl kazanıyor, nasıl harcıyor, kimin hakkını gözetiyor, kime borcunu geciktiriyor, hangi vergiden kaçıyor, hangi emeği ucuza kapatıyor, hangi lüksü normalleştiriyor, hangi israfı "nimet" diye süslüyor? Mal, insanın içini ele verir. Fakirlik otomatik olarak takvâ üretmez, zenginlik otomatik olarak günah değildir. Fakat zenginlik insanın nefsinin büyütür, fakirlik de bazen insanın haysiyetini ezer. Takvâ burada ölçüyü kurar. Zengini hesap vermeye çağırır, fakiri eziklikten korur, yoksulluğu kutsamaz, israfı meşrulaştırmaz. Özellikle kamu malı söz konusu olduğunda takvâ daha sertleşir. Çünkü kamu malı, sahipsiz mal değildir; aksine herkesin hakkıdır. Yetimin, öğrencinin, emeklinin, işçinin, çiftçinin, hastanın, çocuğun hakkıdır. Kamu malına uzanan el, milyonların sofrasına uzanmıştır. Bu eli abdest suyu temizlemez, bu eli ancak adalet durdurur.

Heterobilim Okulu'nun takvâ okumasında sonuç muhasebesi burada belirleyici olur. İnsan "niyetim iyiydi" diyerek ürettiği zararın içinden çıkamaz. Niyet önemlidir, fakat sonuçtan kaçış belgesi değildir. Bir baba çocuğunu sevdiği için eziyorsa, sevgi çocuğun yarasını ortadan kaldırmaz. Bir siyasetçi hizmet iddiasıyla

adaleti çığnıyorsa, hizmet kelimesi kul hakkını aklamaz. Bir dinî yapı insan yetiştiriyorum diyerek kişiliği bastırıyorsa, eğitim adı tahakkümü temize çekmez. Takvâ, niyetin arkasına saklanan zararı açığa çıkarır. "Kime ne oldu?" diye sorar. "Bu karar kimin hayatını daralttı? Bu suskunluk kimin acısını büyüttü? Bu sadakat kimin hakkını yedi? Bu başarı kimin sırtından kuruldu?" Böyle sorular rahatsız edicidir. Zaten takvâ rahatsız edici değilse, sadece güzel bir kelimedir. İnsanî ve toplumsal sonuçları yoklayan takvâ, dindarlığı soyut iyilik iddiasından çıkarır, dünyadaki bedellerin soğuk masasına yatırır.

Takvânın haksızlık karşısında susmayan vicdan olması, onu politik bir kavram hâline de getirir. Burada politika derken parti kavgası değil, güç ilişkileri kastedilir. Güç nerede varsa, takvâ orada sınanır. Ailede baba gücü, okulda öğretmen gücü, camide hoca gücü, mahkemede hâkim gücü, belediyede başkan gücü, şirkette patron gücü, medyada kalem gücü, akademide unvan gücü, cemaatte abi gücü. Güç, insanın içindeki gizli hayvanı uyandırabilir. Takvâ, bu hayvanın boynuna geçirilen ahlâkî tasma değildir yalnız; insanın o hayvanı tanıma cesaretidir. "Ben de zulmedebilirim" diyemeyen kişi, zulme karşı yeterince korunmuş değildir. Takvâ, insanın kendi karanlık ihtimalini bilmesidir. Kendini peşinen iyi sayanların elinde güç daha tehlikeli olur. Çünkü kötülüğü hep başkasına yakıştırırlar. Oysa insan kendi kötülük kapasitesini tanımadan ahlâklı olamaz.

Bu bölümde çocuk imgesi özellikle önemlidir. Çünkü çocuk, takvânın en masum aynasıdır. Bir toplumun takvâsı camilerinin kalabalığıyla değil, çocuklarının güvenliğiyle ölçülür. Çocuk korkuyor mu, okulda soru sorabiliyor mu, evde sesi duyuluyor mu, sokakta güvende mi, geleceği çalınıyor mu, bedeni korunuyor mu, hayali horlanıyor mu? Bir toplum çocuklarını ihmal edip dinî sembollerini büyütüyorsa, orada takvâ değil, ahlâkî dekor vardır. Çocuk defteri, takvânın gizli mahkeme dosyasıdır. O defterde eksik beslenme varsa, kötü okul varsa, şiddet varsa, istismar varsa, yoksulluk varsa, umutsuzluk varsa, hiçbir büyük vaaz o sayfayı temize çıkaramaz. Takvâ, çocuğun başını eğmek değil, sorusunu korumaktır. Çocuk soru sorduğunda kızan dindarlık, kendi otoritesini Allah'ın yerine koymaya başlamıştır.

Tabiat da bu ahlâkî anatominin dışına atılamaz. İnsan sadece insana değil, yaratılmış bütün hayata karşı sorumludur. Bir ağacı keserken, bir hayvanı incitirken, bir dereyi kirletirken, bir şehri betona boğarken, bir kıyıyı yağmalarken, bir toprağı zehirlerken de takvâ sınanır. Takvâ, "benim mülküm" cümlesine hemen itiraz eder. Çünkü yeryüzü insanın keyfine bırakılmış bir depo değildir. Emanettir. Betonla öldürülmüş bir şehirde, kurumuş bir dere yatağında, zehirlenmiş bir tarlada, susuz kalmış bir köyde de kul hakkı vardır. Hatta bazen henüz doğmamış çocukların hakkı vardır. Geleceğin hakkı. Geleceğin hakkını yiyen bir bugünün, takvâdan söz ederken sesi biraz titremelidir.

Takvânın ahlâkî anatomisi sonunda bizi sade ama ağır bir yere getirir: Takvâ, insanın Allah karşısındaki edebinin insan karşısında adalete dönüşmesidir. Bu dönüşüm yoksa, kavram havada kalır. İbadet, ahlâka değmiyorsa eksik kalır. Dua, kul hakkı karşısında insanın elini durdurmuyorsa zayıf kalır. Zikir, dilin dedikodusunu azaltmıyorsa içi boşalır. Oruç, açın hâlini anlamaya değil de sadece kişisel sevap hesabına dönüşüyorsa incelmez. Hac, insanı kibirden arındırmıyorsa yolculuk kutsal turizme yaklaşır. Namaz, insanı adalete çağırmıyorsa beden eğilir ama nefsin boynu dik kalır. Takvâ bütün bu ibadetlerin dünyaya bıraktığı ahlâkî izdir. İz yoksa, sadece hareket vardır.

Bu yüzden takvâyı haksızlık karşısında susmayan vicdan olarak yeniden kurmak gerekir. Çünkü çağımızda kötülük çoğu zaman tek başına bağırان zalimden ibaret değildir; ona sessiz kalan kalabalıklarla büyür. Zalim bir kişinin eliyle vurur, ama bin kişinin suskunluğuyla rahat eder. Takvâ bu suskunluğu bozar. Her zaman büyük kahramanlıklarla değil, bazen küçük bir itirazla, bazen temiz bir imzayla, bazen reddedilmiş bir menfaatle, bazen korunmuş bir çocukla, bazen savunulmuş bir yoksulla, bazen "bu doğru değil" cümlesiyle. İnsan o cümleyi kurduğunda belki makam kaybeder, çevre kaybeder, alkış kaybeder. Fakat kendini bütünüyle kaybetmekten kurtulur. Çünkü takvâ, insanın kendini Allah'a karşı temize çıkarma sanatı değil, kul hakkı

karşısında kirlenmekten ürperme hâlidir. Haksızlık karşısında susan vicdanın üzerine ne kadar kutsal kelime serpilirse serpinsin, alttan yine çürüme kokusu gelir.

Filozof Kirpi: "Takvâ, secdede alnını yere koymak kadar, mazlumun hakkı çiğnenirken dilini yerden kaldırabilmektir."

TAKVÂNIN SİYASAL ÇÜRÜMESİ: İKTİDAR SOFRASINDA ERİMİŞ DİNDARLIK

Takvâ, insanın güç karşısında kendini sınırlama ahlâkıdır; fakat siyasal iktidarın sofrasına oturduğunda çoğu zaman bu sınırlama duygusunu kaybeder, kelime yavaş yavaş içindeki ürpertiye, edebi, çekingenliği ve kul hakkı karşısındaki titremeyi bırakır, yerine törensel bir rahatlık, kutsal kılıflı bir özgüven, hatta çoğu zaman kendini hesaptan muaf sayan kirlî bir imtiyaz psikolojisi geçer. Dindarlığın iktidarla teması her zaman kötü olmak zorunda değildir; adaletli bir yönetim arzusu, yoksulun hakkını koruma iradesi, kamu malını emanet bilme hassasiyeti, gücü ahlâkla sınırlama çabası elbette dinî duyarlığın sahici tezahürleri olabilir. Fakat tarih bize şunu soğuk bir taş gibi gösterir: Din dili iktidar sofrasında uzun süre kaldığında ya iktidarı terbiye eder ya da iktidar dini kendi damak tadına göre pişirir. Birinci ihtimal zordur, ikincisi kolaydır. Çünkü iktidar sofrayı geniş kurar, davetkâr konuşur, kutsal kelimeleri sever, duayı sever, hürmeti sever, kendisine karşı çıkmayan âlimi, şairi, hocayı, gazeteciyi, bürokrati, iş insanını sever. Sever ama bedelsiz sevmez. Sofranın tuzu sadakattir. Ekmeği suskunluktur. Tatlısı menfaattir. Takvâ o sofrada çok kalırsa, ağzında önce hakikatin tadı azalır, sonra adaletin tadı gider, en sonunda kul hakkının acısını bile hissetmez olur.

Siyasal çürümenin ilk belirtisi, takvânın iktidarı denetlemesi gerekirken iktidarın takvâ görüntüsünü denetimden kaçış aracı olarak kullanmasıdır. Bir yönetici dindar görünebilir, ibadet edebilir, dua edebilir, cami açabilir, kutsal günlerde konuşabilir, yoksullarla aynı sofrada fotoğraf verebilir; bunların hiçbiri tek başına suç değildir. Fakat asıl soru şudur: Bu görünürlük, kamu hakkını daha titiz koruyor mu, yoksa kamunun gözünü mü boyuyor? İhale dosyası şeffaf mı, atamalar liyâkatli mi, mahkeme kararları bağımsız mı, yoksulun sofrası gerçekten büyüyor mu, çocukların okulu düzeliyor mu, işçinin ücreti hakkaniyetli mi, şehirler rantın dışından korunuyor mu? Eğer cevap yoksa, dinî gösterge siyasal ahlâkın yerine geçirilmiş demektir. Bu durumda takvâ, hesap vermeyen iktidarın alnına sürülmüş parlak bir yağ gibi kullanılır; ışık vurunca parlar, fakat dokununca elini kirlendirir. İktidar, kendisini eleştirenleri "dine saldıyorlar" diye yaftalamaya başladığında kavramın çürümesi daha da derinleşir. Çünkü artık takvâ, insanı Allah karşısında mahcup tutan iç disiplin değil, eleştiriyi susturan politik kalkan hâline gelmiştir.

Takvânın siyasal çürümesinde en sinsi mekanizma, sadakatin ahlâkın yerine geçirilmesidir. Siyasal çevrelerde, cemaat ilişkilerinde, bürokratik yapılarda, parti ağlarında ve iktidar yakınlığı üzerinden oluşan menfaat düzenlerinde sıkça görülen şey budur: Kişinin adil olup olmadığına, emaneti koruyup korumadığına, hak yemeyip yemediğine, diliyle insan incitip incitmediğine değil, "bizden" olup olmadığına bakılır. "Bizden" olanın hatası örtülür, "bizden" olmayanın kusuru büyütülür. Böylece takvâ, Allah'a karşı sorumluluk değil, gruba karşı sadakat gibi anlaşılır. Bu çok ağır bir sapmadır. Çünkü takvânın kalbi adalettir, adalet ise akrabaya, dosta, cemaate, partiye, mahalleye göre eğilip bükülmez. Kendi mahallendeki zalime susup karşı mahalledeki zalime bağırıyorsan, sen adaletin değil, kabile öfkesinin adamısın. Takvâ kabile öfkesinden daha büyük bir şeydir. İnsan kendi çevresinin yanlışını göremediğinde dindarlık körleşir. Körleşmiş dindarlık ise iyilik üretmez, sadece taraf üretir. Taraf büyür, vicdan küçülür.

İktidar sofrasındaki dindarlığın en çıplak imtihanlarından biri kamu malıdır. Kamu malı, dinî dilde sıkça "emanet" diye anılır; ama pratikte çoğu zaman ganimet muamelesi görür. Devlet bütçesi, belediye imkânları,

kadrolar, ihaleler, imar izinleri, burslar, yardımlar, vakıf ilişkileri, kamu bankaları, medya kaynakları, taşeron ağları; bütün bunlar emanet bilincinin değil, siyasal sadakat zincirinin parçası hâline geldiğinde takvâ ölür. Çünkü kamu malına uzanan el, yalnız soyut bir bütçeye değil, yoksulun ekmeğine, öğrencinin defterine, emeklinin ilacına, çocuğun oyun parkına, depremde yıkılmayacak binanın demirine, hastanedeki sıraya, okulun kaloriferine uzanır. Bir kişi kamudan haksız menfaat elde edip sonra hayır sofrası kurduğunda, aslında çaldığı ekmeğin kırıntılarını lütuf diye dağıtır. Bu hayır değil, ahlâkî dekorasyondur. Takvâ, insanın verdiği değil, önce nasıl aldığı bakar. Haram yoldan büyüyen servetin üzerine serilen dua örtüsü, o servetin kokusunu değiştirmez.

Siyasal çürüme yalnız para ve makamla sınırlı değildir; dil de çürür. Dinî kavramlar siyasal kavganın cephanesine dönüştüğünde, takvâ dili önce sertleşir, sonra kabalaşır, en sonunda insan öğüten bir değirmene dönüşür. "Hain", "fitneci", "dinsiz", "yerli değil", "millî değil", "ahlâksız", "sapkın", "nankör" gibi yaftalar kutsal hassasiyet kılıfına sokularak dolaşıma girer. Bu kelimeler yalnız tartışma üretmez, insanları hedef hâline getirir. Takvâ sahibi dilin hakikati söylemesi gerekir; fakat hakikati söylerken linç hazzına kapılması gerekmez. İktidar dili, dinî kelimelerle birleştiğinde eleştiriyi günaha, muhalefeti ihânete, itirazı fitneye, hak aramayı nankörlüğe çevirebilir. İşte burada takvâ susmazsa siyaseti terbiye eder; susarsa zulmün mikrofonuna dönüşür. Dinî kavramların mikrofonlaştığı yerde, Allah'ın adı çoğu zaman insan nefsinin gürültüsüne karışır. Gürültü artar, hakikat çekilir.

Bir başka çürüme biçimi de dinî temsil sahiplerinin iktidar karşısında bağımsızlığını kaybetmesidir. Hoca, âlim, kanaat önderi, vakıf yöneticisi, dinî yapı temsilcisi, ilahiyatçı, yazar, gazeteci; eğer iktidarın nimetlerinden pay alıyor, onun yanlışlarını sürekli tevil ediyor, haksızlıklarına sessiz kalıyor, sadece muhaliflerin kusurlarını büyütüyorsa, takvâ dili güvenilirliğini kaybeder. Çünkü dinî sözün haysiyeti, güce mesafesiyle ölçülür. Güce yaslanan dinî söz, bir süre sonra nasihat değil, onay üretir. İktidarın sofrasında doyan bir ağız, yoksulun açlığını anlatırken samimi duyulmaz. Makam koridorlarında itibarı artan bir hoca, zindan koridorlarındaki haksızlığı görmezden geliyorsa, kelimeleri incelmış ama vicdanı kalınlaşmış demektir. Takvâ, gücün kapısında bekleyen bir protokol memuru değildir; gerektiğinde o kapının tokmağına sertçe vuran rahatsız bir vicdandır.

Siyasal dindarlığın çürümesinde korkunun da büyük payı vardır. Birçok insan iktidarın yanlışını görür, fakat konuşmaz. Çünkü işini kaybetmekten korkar, çevresini kaybetmekten korkar, ihale alamamaktan korkar, görevden alınmaktan korkar, cemaatinden dışlanmaktan korkar, mahallesinde yalnız kalmaktan korkar. Bu korkular insanîdir, kimse ucuz kahramanlık dağıtmasın; insanın ekmeği, ailesi, güvenliği, itibarı önemlidir. Fakat takvâ tam da bu korkuların ortasında sınanır. Allah korkusu denilen şey, eğer kuldân, makamdan, patrondan, liderden, cemaatten, kalabalıktan duyulan korkunun gerisine düşüyorsa, orada kavramın içi boşalır. İnsan "Allah'tan korkuyorum" derken zalimin kaş çatmasından daha çok korkuyorsa, takvâ kelimesi ağzında mahcup olur. Sahici takvâ, insanı gereksiz kahramanlığa zorlamaz; fakat onu sürekli suskunluğun konforunda da bırakmaz. Bir yerde, bir anda, bir ölçüde insanın "hayır" demesi gerekir. Herkesin sustuğu yerde küçük bir hayır, büyük bir ibadetten daha ağır olabilir.

İktidar sofrasında erimiş dindarlık, yoksulluğu da yanlış okur. Yoksula yardım eder, fakat yoksulluğu üreten düzeni sorgulamaz. İftar çadırı kurar, fakat işçinin ücretini konuşmaz. Erzak paketi dağıtır, fakat fiyatların neden arttığını, emeğin neden ucuzladığını, gençlerin neden umutsuzlaştığını, çocukların neden protein eksikliğiyle büyüdüğünü sormaz. Yoksulluk bir merhamet dekoruna dönüştürülür. Yardım alan insanın fotoğrafı çekilir, verenin adı büyür, alanın mahcubiyeti derinleşir. Takvâ burada yardımın kendisine değil, yardımın haysiyetine bakar. Yoksulu minnet altında bırakan hayır, yaraya tuz basar. Yoksulluğu siyasal sadakat üretmek için kullanan düzen ise takvânın tam karşısındadır. Çünkü takvâ, insanı muhtaç bırakıp sonra ona lütuf dağıtma sanatı değildir. Takvâ, mümkünse muhtaçlığı azaltma ahlâkidir. Aç bırakan elin verdiği ekmeğe, ekmeğe olmaktan çıkmaz; ama o elin günahını da saklamaz.

Bu çürümenin bir yüzü de "maslahat" kelimesinde saklanır. Maslahat, yerli yerinde kullanıldığında toplumsal faydayı, hikmeti, dengeyi ifade edebilir. Fakat iktidar çevresinde maslahat çoğu zaman haksızlığa susmanın kibar adı olur. "Şimdi konuşmayalım, düşmana malzeme vermeyelim", "içeride çözeriz", "büyük resmi görelim", "lideri yıpratmayalım", "dava zarar görmesin." Bu cümleler ilk bakışta stratejik görünebilir, fakat sürekli tekrarlanırsa hakikatin mezar kazıcısı olur. Her haksızlık "zamanı değil" diye ertelenirse, bir gün adaletin zamanı hiç gelmez. Takvâ, maslahatın arkasına saklanan korkaklığı ayırt eder. Çünkü hakikati sürekli erteleyenlerin sonunda savunacak hakikati kalmaz. Dava denilen şey insanın haysiyetini, kul hakkını, adaleti, emaneti korumuyorsa, yalnızca örgütlü bir çıkar kabuğuna dönüşür. Takvâ davanın adına değil, davanın ürettiği sonuca bakar.

Siyasal çürümenin en dramatik tarafı, dindar insanın kendi çelişkisini artık hissedemez hâle gelmesidir. Bir zamanlar kul hakkı deyince irkilen, israf deyince rahatsız olan, kibirden sakınan, yalanı ağır bulan, yetimin hakkını kutsal gören insan, iktidar sofrasında yavaş yavaş yeni bir dile alışır. Lüks "itibar" olur, israf "temsil" olur, yandaşlık "güven" olur, liyâkatsizlik "sadakat" olur, haksız kazanç "nimet" olur, propaganda "hakikat mücadelesi" olur, baskı "düzen" olur, suskunluk "hikmet" olur. Kelimeler değişince vicdan da uyuşur. İnsan artık günahı günah olarak duyamaz. Çürümenin en tehlikeli aşaması budur: Kişi yanlış yaptığını bilerek değil, yanlış doğru adlandırarak devam eder. Takvâ kelimelerin namusunu da korumalıdır. Çünkü kelimeler bozulunca, ahlâk evini kaybeder.

Heterobilim Okulu açısından bu mesele, niyet değil sonuç muhasebesiyle okunur. İktidar kendini hangi kutsal cümlelerle savunursa savunsun, ürettiği sonuçlara bakılır. Yoksulun yükü arttı mı, çocukların geleceği daraldı mı, hukuk güveni zayıfladı mı, liyâkat çöktü mü, kamu malı belli çevrelerin sofrasına mı aktı, eleştiri cezalandırıldı mı, bilgi kirletildi mi, din dili propaganda malzemesi yapıldı mı? Eğer bu soruların cevabı karanlıksa, takvâ iddiası da karanlığa bulaşmıştır. Heterobilim Okulu'nun Praksiyom damarında eylem, yalnız niyetiyle değil, dünyada bıraktığı iz ve başkasına ödediği bedelle tartılır. "Biz hizmet ettik" cümlesi yetmez; hizmetin bedelini kim ödedi? "Biz inançlıyız" cümlesi yetmez; inancınız kimin hakkını korudu? "Biz yerliyiz, milliyiz" cümlesi yetmez; bu yerlilik hangi yoksul çocuğun sofrasına bereket oldu, hangi gencin haysiyetini ayağa kaldırdı, hangi mahkemenin adaletini güçlendirdi? Sonuç karanlıksa, niyetin ışığı sadece duvara yansıyan zayıf bir gölgedir.

Takvânın siyasal sahadaki asıl görevi, iktidarın günahını yıkamak değil, iktidarın elini durdurmaktır. Eğer takvâ iktidara sadece dua ediyor, ama hesap sormuyorsa, eksiktir. Eğer takvâ makam sahibini kutsuyor, ama mazlumun sesini duymuyorsa, çürümüştür. Eğer takvâ kamu malına uzanan eli görmezden geliyor, ama bireysel günahlar konusunda ateşli nutuklar atıyorsa, seçicidir. Eğer takvâ liderin hatasını kader, halkın itirazını fitne sayıyorsa, artık takvâ değil, itaat ideolojisidir. Dindar toplumların en büyük imtihanı burada yatar: Gücü kutsamadan düzene katkı verebilmek, devleti putlaştırmadan kamu ahlâkını savunabilmek, iktidarı şeytanlaştırmadan denetleyebilmek, muhalefeti kutsamadan haksızlığa karşı durabilmek. Takvâ, tarafların konforunu aynı anda bozan bir ahlâkî neşterdir. Bir tarafı aklayıp diğer tarafı kesen bıçak değildir.

Bu yüzden siyasal takvâ, önce hesap verme kültürü ister. Hesap vermeyen dindarlık tehlikelidir. Çünkü insan kendi günahını kutsal kelimelerle örtebildiği anda, en ağır günahları bile hafiflemeye başlar. Hesap vermek sadece mahkemede savunma yapmak değildir; kamuya açıklık, denetime rıza, eleştiriye tahammül, yanlışta ısrar etmeme, haksız kazancı iade etme, mağdurdan özür dileme, makamı emanet bilme terbiyesidir. Bir yönetici, "Ben de hata yapabilirim, beni denetleyin" diyebiliyorsa takvâyâ yaklaşır. "Beni eleştiren davaya zarar verir" diyorsa iktidar nefsinin karanlık odasına girmiştir. Takvâ, insanı dokunulmaz yapmaz; tam tersine daha fazla sorumlu yapar. Dindar olduğunu söyleyen kişi daha az değil, daha çok hesap vermelidir. Çünkü o yalnız hukuka değil, kendi ilân ettiği ahlâka da bağlı olduğunu iddia eder.

Takvânın siyasal çürümesini görmek için büyük teorilere bazen gerek yoktur; bir sofraya bakmak yeter. Kim oturuyor, kim dışarıda kalıyor, ekmek kimin önüne geliyor, hesabı kim ödüyor, masadaki dua kimin hakkını örtüyor? İktidar sofrası sadece yemek yenilen yer değildir; sadakatin, menfaatin, suskunluğun, sembolik dindarlığın, kirli nezaketin üretildiği yerdir. Orada herkes gülümseyebilir, herkes birbirine "Allah razı olsun" diyebilir, herkes memleketten, hizmetten, davadan söz edebilir. Fakat dışarıda bir işçi ücretini alamıyorsa, bir çocuk kötü okulda çürüyorsa, bir hasta sırada bekliyorsa, bir hâkim telefon bekliyorsa, bir gazeteci korkuyorsa, bir yoksul yardım paketine mahkûm ediliyorsa, o sofranın duası eksik kalır. Hatta bazen dua, sofranın üstündeki en hüzünlü örtüye dönüşür.

Sonuçta takvânın siyasal çürümesi, kavramın korku, korunma ve bilinç damarlarının iktidar tarafından tersine çevrilmesidir. Allah'tan korkması gereken insan, makamdan korkar. Kul hakkından korunması gereken el, kamu malına uzanır. Ahlâkî bilinç olması gereken dindarlık, propaganda bilincine dönüşür. Böylece takvâ, iç muhasebe olmaktan çıkar, dış imajın hizmetine girer. Bu yüzden takvâyı yeniden diriltmek, onu iktidarın sofrasından kaldırıp mazlumun kapısına, kamu bütçesinin defterine, mahkeme salonunun soğuk sırasına, çocuğun okul çantasına, işçinin ücret bordrosuna, belediyenin ihale dosyasına, ormanın kesilmiş kütüğüne götürmekle mümkündür. Takvâ orada sınanır. Cami çıkışında verilen fotoğrafta değil, kimsenin görmediği imzada; büyük vaazda değil, küçük menfaati reddeden elde; sloganın sıcaklığında değil, hesap vermenin soğukluğunda.

Filozof Kirpi: "Takvâ, iktidarın sofrasında dua eden dil değil, kamu hakkına uzanan eli titreten vicdandır!"

15

HETEROBİLİM OKULU'NDA TAKVÂ: KORKUDAN DEĞİL, SONUÇTAN SORUMLU OLMAK

Takvâyı yalnız insanın içindeki korku titreşimiyle açıklamak, kavramın en diri tarafını zayıflatır. Korku vardır; insan kötülükten korkar, Allah'a karşı mahcup olmaktan korkar, kul hakkına girmekten korkar, kendini kaybetmekten korkar. Fakat korku, tek başına ahlâk kurmaz. Korku bazen insanı saklar, bazen susturur, bazen küçültür, bazen de riyâyâ iter. İnsan korktuğu için iyi görünmeye çalışabilir; korktuğu için cezadan kaçabilir; korktuğu için kalabalığın beğendiği dindarlık biçimine sığınabilir. Heterobilim Okulu açısından takvâ, bu ham korkunun ötesine geçmek zorundadır. Takvâ, insanın ürettiği sonuca karşı duyduğu ahlâkî sorumluluktur. "Ben ne yaptım?" sorusundan daha ağır olan soru şudur: "Yaptığım şey kime ne yaptı?" İşte takvâ burada korkudan çıkar, dünyaya değen bir muhasebeye dönüşür. İnsan kendi niyetinin yumuşak yastığına uzanamaz; çünkü sonuç, o yastığın altına saklanan taş gösterir. Birinin hakkı eksilmişe, bir çocuğun geleceği daralmışsa, bir yoksulun sofrası küçülmüşse, bir toplumun aklı zehirlenmişse, bir şehir betona boğulmuşsa, niyet güzel diye sonuç affedilmez.

Heterobilim Okulu, bilgiye ve eyleme sonuç üzerinden bakar. Bilgi nötr değildir; ya hayatı güçlendirir ya da iktidarı inceltir, rafine eder, daha görünmez bir tahakküm tekniğine dönüştürür. Bu yüzden takvâ da soyut bir iç hâl olarak bırakılmaz. Takvâ, insanın eyleminde, kararında, imzasında, ilişkisinde, dilinde, ekonomisinde, siyasetinde, eğitiminde, tabiatla kurduğu bağda sınanır. Bir insan "ben iyi niyetliydim" diyebilir; fakat iyi niyet, kötü sonucun üzerine serilmiş ince bir tül gibidir, biraz rüzgâr esse altındaki enkaz görünür. Bir baba çocuğunu sevdiğini söyleyerek onu korkuyla büyütüyorsa, sevgi kelimesi çocuğun içindeki kırığı onarmaz. Bir yönetici halka hizmet ettiğini söyleyerek kamu malını belli çevrelere aktarıyorsa, hizmet kelimesi kul hakkını temizlemez. Bir öğretmen öğrencisini terbiye ettiğini söyleyerek onun sorusunu eziyorsa, terbiye kelimesi pedagojik şiddeti aklamaz. Bir din adamı ahlâkî koruduğunu söyleyerek insanları aşağılıyorsa, ahlâk kelimesi kibri örtemez. Heterobilim Okulu'nun takvâ anlayışı burada net konuşur: Niyetin varsa, sonucu da sahiplen. Yoksa niyet, insanın kendine yazdığı beraat dilekçesinden ibaret kalır.

Takvâ, bu çerçevede sonuç muhasebesinin vicdanî adıdır. Bir eylem dünyada iz bırakır. Bu iz bazen görünürdür, bazen saklanır; bazen bir bordroda, bazen bir mahkeme kararında, bazen bir çocuğun suskunluğunda, bazen bir kadının yüzündeki yorgunlukta, bazen bir işçinin kamburunda, bazen bir öğrencinin kırılmış merakında, bazen bir derenin kirlî suyunda, bazen bir şehrin beton kokusunda görünür. Takvâ, işte bu izleri takip eden ahlâkî dikkattir. "Ben yaptım oldu" diyen rahatlığa karşı, "bedelini kim ödedi?" diye sorar. "Ben kazandım" diyen iştaha karşı, "kim kaybetti?" diye sorar. "Ben hizmet ettim" diyen iktidara karşı, "kimin hakkı eksildi?" diye sorar. "Ben doğruyu söyledim" diyen dile karşı, "kimi ezdin?" diye sorar. Bu sorular insanı rahat bırakmaz. Zaten takvânın görevi insanı rahatlatmak değildir; onu diri tutmaktır. Rahatlayan vicdan bazen uyur, uyuyan vicdan ise kötülüğün halısını sessizce serer.

Praksiyom bağlamında takvâ, niyet merkezli değil, ilişki ve süreç merkezli bir kavramdır. İnsan tek başına ahlâklî olduğunu iddia edemez; çünkü insanın ahlâkî ilişkide ortaya çıkar. Evde, işte, sokakta, devlette, okulda, pazarda, mahkemede, camide, sosyal medyada, trafikte, sofrada. İnsan bir başkasına temas ettiği anda takvâ sınavı başlar. Praksiyom, varlığı sabit ve donmuş bir şey olarak değil, ilişkiler, süreçler, sonuçlar ve bedeller ağı içinde düşünür. Bu yüzden takvâ da donmuş bir etiket değildir. "Takvâ sahibi" diye kalıcı bir ruhsat yoktur. İnsan her gün yeniden sınanır. Dün hakkı korumuş olabilir, bugün kendi çıkarı karşısında eğilebilir. Dün adil davranmış olabilir, bugün öfkesine yenilebilir. Dün kamunun malını emanet bilmiş olabilir, bugün küçük bir imtiyazı normalleştirebilir. Takvâ, insanın geçmiş iyiliklerinden oluşan bir mülkiyet değildir; her yeni ilişkide yeniden kazanılması gereken bir uyanıklıktır. İnsan kendi iyiliğini bile mülk edinemez. İyiliğini mülk edindiği anda kibir kapıda belirir, ayakkabısını çıkarır, içeri girer.

Bu anlayışta takvâ, korku merkezli dindarlığın çocuklaştırıcı dilinden de ayrılır. Korku pedagojisi insanı çoğu zaman itaatkâr yapar, ama her itaatkâr insan ahlâklî değildir. Bir çocuk sürekli cezayla korkutulursa, doğruyu sevdiği için değil, yakalanmamak için yapar. Büyüdüğünde de aynı düzeni sürdürür: Kamera varsa dürüst, denetim varsa dikkatli, otorite varsa saygılı, kalabalık varsa dindar görünür. Oysa takvâ, dış denetimin iç denetime dönüşmesidir. İnsan kimse görmezken de kendini tutabiliyorsa, işte orada takvânın küçük ateşi yanar. Heterobilim Okulu açısından eğitim burada kritik bir yerdedir: Çocuk başını indirmesin, sorusunu kaldırsın. Takvâ, çocuğu korkudan büzüştüren bir din dersi değil, haksızlık karşısında içini uyandıran bir ahlâk dersi olmalıdır. Çocuğa "yanarsın" demekten önce "incitme" demek gerekir. "Allah görür" cümlesi çocuğun ruhuna bir polis kamerası gibi değil, bir merhamet aynası gibi yerleşmelidir. Çünkü korkuyla büyüyen çocuk ya korkak olur ya zalim; merhametle büyüyen çocuk, hiç olmazsa bir karıncanın üstüne basarken durur.

Takvânın sonuç merkezli yorumu, dinî hayatın bütün alanlarını yeniden tartıya çıkarır. Oruç sadece aç kalmak değildir; açın hâlini anlamaya, israfı azaltmaya, iştahı terbiye etmeye, yoksulla araya kurulan kör duvarı inceltmeye yaramıyorsa eksik kalır. Namaz sadece bedenî düzenli hareketi değildir; insanı kibirden, kötülüğten, haksızlıktan, hoyratlıktan biraz olsun uzaklaştırmıyorsa, alnın yere değmesi nefsin boynunu eğmemiş demektir. Zekât sadece malın kırkta biri değildir; servetin nasıl kazanıldığını, emeğin nasıl paylaşıldığını, yoksulluğun neden üretildiğini sorgulamıyorsa, hesap defterine sıkışır. Hac sadece kutsal mekâna yolculuk değildir; insan dönünce çalışana daha adil, eşine daha merhametli, komşusuna daha dikkatli, kamu hakkına daha titiz olmuyorsa, yolculuk ruhun değil bedenî seyahati olarak kalır. Takvâ, ibadetin dünyaya bıraktığı izdir. İz yoksa, hareket vardır, ses vardır, ritüel vardır; fakat ahlâkın eti eksiktir.

Burada en sert meselelerden biri kamu hakkıdır. Heterobilim Okulu için takvânın en çıplak sınavlarından biri kamu malına yaklaşımda görülür. Çünkü kamu malı sahihsiz değil, çok sahipli bir emanettir. O malda yetimin hakkı vardır, emeklinin ilacı vardır, öğrencinin kitabı vardır, işçinin yolu vardır, hastanın yatağı vardır, çocuğun oyun alanı vardır, depremde yıkılmayacak binanın demiri vardır. Kamu malını kendi çevresine dağıtan, liyâkati sadakate kurban eden, ihaleyi adaletten koparan, makamı hizmet değil ganimet gören bir insanın takvâ iddiası ağır biçimde yaralıdır. Bu kişi namaz kılabılır, oruç tutabilir, hayır yapabilir, kutsal kelimelerle konuşabilir; fakat kamunun hakkına dokunduğu anda bütün bu görünürlüklerin üzerine gölge düşer. Takvâ,

insanın özel günahlarına karşı gösterdiği hassasiyeti kamusal günahlara karşı da göstermesini ister. Hatta kamusal günah daha ağırdır; çünkü zararı tek kişiye değil, topluma yayılır. Bir insanın cebinden çalmak kötüdür; bir toplumun geleceğinden çalmak daha büyük kötülüktür.

Sonuç merkezli takvâ, insanın dilini de denetler. Çünkü dil de sonuç üretir. Bir cümle, bir insanın itibarını yakabilir. Bir hafta, bir topluluğu hedef hâline getirebilir. Bir yalan, bir ülkenin aklını zehirleyebilir. Bir suskunluk, bir zulmün ömrünü uzatabilir. Dindar dilin günahı daha ağırdır; çünkü kutsalı kendine kefil yapar. "Allah için söylüyorum" diyerek yalan söyleyen, sadece yalan söylemez; Allah'ın adını kendi nefsinin borcuna kefil yazar. "Ahlâkı savunuyorum" diyerek insan aşağılayan, ahlâkı tahakküm aracına çevirir. "Dava için" diyerek haksızlığı örten, davayı çürümenin battaniyesi yapar. Takvâ, dilin sonucunu izler: Bu sözden sonra kim incindi, kim susturuldu, kim hedef oldu, kim haksız yere küçültüldü, kim kendini savunamaz hâle geldi? Dilin ürettiği yıkımı hesaba katmayan dindarlık, kendi ağzında bir yara taşır.

Heterobilim Okulu'nda takvâ, adaletle rahmetin birlikte çalıştığı bir vicdan ekonomisidir. Rahmet tek başına gevşek bir acıma hâline düşebilir, adalet tek başına sert bir taş hâline gelebilir. Takvâ bu ikisini birbirine bağlar. Zayıfa merhamet eder, fakat zalime karşı yumuşaklık göstermez. Hata yapanı bütünüyle yok etmez, fakat hatayı kutsal kelimelerle örtmez. İnsanın kırılmağını bilir, fakat bu kırılmağını kul hakkına mazeret yapmaz. Bu yüzden takvâ, hem şefkatli hem serttir. Bir çocuğun gözyaşı karşısında yumuşar, bir yolsuzluk dosyası karşısında sertleşir. Bir yoksulun mahcubiyetini korur, bir zenginin kibirli hayırseverliğini sorgular. Bir inananın iç çabasına saygı duyar, görünür dindarlığı imtiyaz kartı gibi kullananın maskesini indirir. Takvâ burada kibar bir kavram değildir; ahlâkın dikenli tarafıdır. Gül kokusu da taşır, diken acısı da. Zaten dikensiz takvâ, iktidar sofralarında kolayca süs çiçeğine çevrilir.

Sonuçtan sorumlu takvâ, "benim alanım değil" cümlesini de sorgular. Çünkü modern kötülük çoğu zaman parçalanmış sorumluluklarla işler. Herkes küçük bir parçayı yapar, sonra büyük sonucun günahından kaçır. Memur "ben sadece evrakı işledim" der, mühendis "ben sadece projeyi çizdim" der, siyasetçi "ben sadece kararı uyguladım" der, gazeteci "ben sadece haberi verdim" der, akademisyen "ben sadece rapor yazdım" der, yurttaş "ben sadece oy verdim" der. Böylece kötülüğün sahibi bulunamaz. Heterobilim Okulu burada takvâyı sorumluluğun iz sürücüsü yapar. "Sadece" kelimesinin arkasına saklanan katkıyı açığa çıkarır. Bir zincirin küçük halkası olmak, zincirin boğduğu boyundan tamamen bağımsız olmak anlamına gelmez. Takvâ, insanın kendi payını görmesidir. Pay küçük olabilir, ama sıfır değildir. Vicdanın büyüklüğü bazen kendi küçük payını inkâr etmemekte yatar.

Bu yaklaşım, siyasal alanda daha da yakıcıdır. Çünkü siyaset sonuç üretir, hem de geniş ölçekli sonuçlar. Bir imza binlerce insanın hayatını değiştirir. Bir yasa, bir kararname, bir ihale, bir atama, bir denetimsizlik, bir propaganda kampanyası, bir mahkeme kararı toplumsal kaderleri etkiler. Bu yüzden siyasal takvâ, kişisel dindarlıktan daha ağır bir hesap ister. Yönetici, bürokrat, yargıç, belediye başkanı, milletvekili, gazeteci, akademisyen, kanaat önderi; güçle temas eden herkes daha fazla takvâ yükü taşır. Çünkü zarar verme kapasitesi büyüdükçe ahlâkî sorumluluk da büyür. Bir çocuğun okulunu kötüleştiren karar, sadece teknik hata değildir; geleceğe atılmış ahlâkî bir çelmedir. Bir şehrin imarını rant uğruna bozan karar, sadece planlama meselesi değildir; insanların nefes hakkına saldırıdır. Bir mahkemenin adaletten uzak kararı, sadece dosya sonucu değildir; toplumun hakikat duygusunda açılmış bir çatlağın sesidir. Takvâ, bu sesleri duymaktır.

Ekonomi alanında da takvâ, yalnız helâl kazanç söylemiyle sınırlanamaz. Helâl, yalnız ürünün türüyle değil, üretim ilişkisinin adaletiyle ilgilidir. Bir mal dinen meşru bir alanda üretilmiş olabilir, ama işçi sömürülmüşse, sigorta eksik yatırılmışsa, kadın emeği görünmez kılınmışsa, çevre kirletilmişse, tüketici aldatılmışsa, o kazancın üzerine gölge düşer. Takvâ burada etik metabolizma gibi çalışır: Para nereden geldi, kimden geçti, kimi ezdi, kimi güçlendirdi, hangi sofrayı büyüttü, hangi sofrayı küçülttü? Yalnız bireyin cebine değil, toplumsal dolaşıma bakar. Bereket de burada ortaya çıkar. Çok kazanmak bereket değildir; hakkı

eksiltmeden, haysiyeti ezmeden, israfı büyütmeden, emeği sömürmeden yaşamak berekete daha yakındır. Takvâ bereketin ahlâkî filtresidir. O filtre yoksa bolluk bile iç kuraklığa dönüşür.

Takvâ ve tabiat ilişkisi de Heterobilim Okulu'nun sonuç merkezli okumasında özel bir yer tutar. İnsan ağacı kesip mescit yapabilir, dereyi kirletip abdest alabilir, toprağı zehirleyip kurban kesebilir, şehri betona boğup cami açabilir. Bütün bunlar modern dindarlığın acı çelişkileridir. Takvâ, tabiatı dekor değil emanet sayar. Bir ağacın gölgesi de kul hakkına komşudur, çünkü o gölge çocuğun oyununa, yaşlının nefesine, kuşun yuvasına, toprağın serinliğine bağlıdır. Bir dereyi kirletmek, yalnız suyu kirletmek değildir, köyün hafızasını, balığın yolunu, çocuğun yazını, toprağın bereketini kirletmektir. Sonuçtan sorumlu takvâ, çevreyi dinî söylemin arka bahçesine atmaz. Tabiatın hakkı, insanın ahlâk sınavının parçasıdır. Yeryüzünü emanet bilmeyen bir dindarlık, göğşe dönük duasında eksik kalır.

Bu bölümün en hassas yeri çocuk meselesidir. Çünkü çocuk, sonuçların en masum taşıyıcısıdır. Büyüklerin yanlışları en çok çocukların hayatına çöker. Kötü ekonomi çocuğun beslenmesine, kötü eğitim çocuğun merakına, kötü şehircilik çocuğun oyun alanına, kötü hukuk çocuğun güven duygusuna, kötü aile düzeni çocuğun ruhuna, kötü din dili çocuğun Allah tasavvuruna zarar verir. Takvâ, çocuk üzerinden yeniden düşünülmelidir. Bir toplumun takvâsı çocuklarına nasıl davrandığında görünür. Çocuğu susturan, korkutan, ezberle boğan, sorusunu ayıp sayan, bedenini koruyamayan, hayalini küçülten bir toplum ne kadar dindar görünürse görünsün, ahlâkî sınavdan geçemez. Heterobilim Okulu burada çocuğu merkezî mihenk taşı yapar. Çocuk başını indirmesin, sorusunu kaldırsın; çünkü soru, çocuğun haysiyetidir. Takvâ, o haysiyeti korumaktır.

Sonuçtan sorumlu takvâ, insanın kendine anlattığı güzel hikâyeleri kesintiye uğratır. İnsan kendini kolayca aklar. "Ben kimseye kötülük istemedim", "ben elimden geleni yaptım", "ben emir kuluydum", "ben sadece sustum", "ben ailemi düşündüm", "ben düzen bozulmasını istedim." Bu cümlelerin hepsinde insanî bir taraf olabilir, ama hiçbiri tek başına yeterli değildir. Takvâ, bu cümlelerin arkasındaki sonucu sorar. Suskunluğun kimin işine yaradı? Düzen dediğin şey kimin üstüne çöktü? Aileni korurken başkasının ailesinin hakkını görmezden mi geldin? Emir kuluyken vicdanını nereye koydun? Elinden gelen gerçekten bu kadar mıydı, yoksa konforun izin verdiği kadarını mı yaptın? Bu sorular acımasız gibi görünür, ama aslında insanı kendi kendine yalan söylemekten korur. Takvâ, insanın içindeki sahte avukatı susturup gerçek şahidi konuşturan şeydir.

Burada takvâ, bir tür haysiyet bilgisine dönüşür. Haysiyet, insanın kendi gözünde düşmemesidir. Herkes alkışlasa da içindeki mahkemede mahkûm olmamaktır. Bir çıkarı reddederken yoksullaşabilirsin, ama kendini kaybetmezsin. Bir haksızlığa itiraz ederken yalnız kalabilirsin, ama içindeki ses sana eşlik eder. Bir makamı kaybedebilirsin, ama yüzünü aynada saklamak zorunda kalmazsın. Takvâ, insanı her zaman kazandırmaz; bazen kaybettirir. Fakat bazı kayıplar insanı korur. İktidar sofrasından kalkmak, menfaat zincirinden çıkmak, haksız alkışı reddetmek, kirlî imzayı atmamak, yalan cümleye ortak olmamak; bunlar dışarıdan kayıp gibi görünür. İçeriden bakıldığında ise insanın ruhunu kurtaran küçük isyanlardır. Haysiyet bazen tam da bu küçük isyanlarda nefes alır.

Heterobilim Okulu'nun takvâ anlayışı, dindarlığı korku vitrininin dışına çıkarıp ahlâkî üretim alanına taşır. Artık soru şudur: Bu dindarlık ne üretiyor? Daha adil insanlar mı, daha korkak kalabalıklar mı? Daha merhametli evler mi, daha denetimli bedenler mi? Daha dürüst kamu düzeni mi, daha süslü yolsuzluklar mı? Daha özgür çocuklar mı, daha ürkek hafızalar mı? Daha temiz şehirler mi, daha kutsal tabelalı rant alanları mı? Daha incelmış bir dil mi, daha zehirli bir propaganda mı? Takvâ, bu üretim sorularından kaçamaz. Kaçtığı anda kendi içine kapanır ve kişisel kurtuluş hesabına dönüşür. Oysa insan yalnız kendi ruhunu kurtararak dünyadan geçemez. İnsan geçerken iz bırakır. Takvâ, o izin başkasının yüzünde yara mı, serinlik mi bıraktığını sormaktır.

Böylece takvâ, korkudan sorumluluğa, sorumluluktan haysiyete, haysiyetten toplumsal adalete doğru genişler. İnsan Allah'tan korktuğunu söylerken kulun hakkını küçümseyemez. Duaya sığınırken kamu malını yağmalayamaz. İbadet ederken çocuğun sorusunu ezemez. Hayır yaparken işçinin hakkını eksiltemez. Ahlâk dersi verirken kadının haysiyetini yaralayamaz. Tabiatı emanet deyip şehri betona teslim edemez. "Benim niyetim temizdi" diyerek başkasının yarasını önemsizleştiremez. Heterobilim Okulu'nun takvâ otopsisinde kavramın kalbi burada atar: Takvâ, insanın kendi içindeki korkuyu dünyadaki sorumluluğa çevirebildiği ölçüde sahibidir. Korku içte kalırsa ürperti olur; sorumluluğa dönüşürse vicdan olur. Vicdan eyleme dönüşürse haysiyet olur. Haysiyet adalete bağlanırsa takvâ artık sadece kelime değil, insanın yeryüzünde yürüyüş biçimi olur.

Filozof Kirpi: "Takvâ, göğe karşı mahcup görünmek değil, yeryüzünde kimsenin hakkını ezmeden yürüyebilmektir."